

ROSSIYA IMPERIYASINING MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATINING
MAHALLIY TA'LIM TIZIMI SHAKLLANISHIGA KO'RSATGAN
INSTITUTIONAL TA'SIRI

Axmatov Sanjar Nurmurodovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida mahalliy ta'lim tizimining shakllanishiga ko'rsatilgan institutsional ta'sirlar tahlil qilinadi. Ta'lim muassasalarini boshqarish, o'quv dasturlari va kadrlar tayyorlashdagi o'zgarishlar tarixiy manbalar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, mahalliy ta'lim, institutsional ta'sir, maorif tizimi.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga nisbatan olib borgan mustamlakachilik siyosati mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida chuqur va tizimli o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ushbu jarayonda ta'lim sohasi imperiya manfaatlarini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim institutsional vositalardan biri sifatida shakllantirildi. Ta'lim tizimi orqali mahalliy aholi ongiga ta'sir ko'rsatish, boshqaruv uchun zarur bo'lgan kadrlarni tayyorlash hamda mustamlakachilik tartibotlarini mustahkamlash asosiy maqsadlardan biri bo'ldi.

Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan ta'lim siyosati mahalliy an'anaviy maktab va madrasalar tizimidan tubdan farq qilgan bo'lib, u markazlashgan boshqaruv, yagona o'quv dasturlari va rus tilining ustuvorligi asosida tashkil etildi. Natijada ta'lim tizimi faqat bilim beruvchi ijtimoiy institut sifatida emas, balki siyosiy-ideologik ta'sir vositasi sifatida ham faoliyat yuritib boshladi. Bu holat mahalliy ta'lim muassasalarining mazmuni, shakli va boshqaruv mexanizmlarida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Mustamlakachilik sharoitida ta'lim tizimining institutsional qayta tashkil etilishi mahalliy jamiyatda ikki yo'nalishli jarayonni vujudga keltirdi. Bir tomondan, rus-tuzem maktablari, o'qituvchilar seminariyalari va yangi tipdagi ta'lim muassasalari orqali zamonaviy fanlar, dunyoviy bilimlar va yangi pedagogik yondashuvlar kirib keldi. Ikkinchi tomondan esa, an'anaviy ta'lim tizimining cheklanishi, diniy-ta'lim muassasalarining nazorat ostiga olinishi va mahalliy madaniy qadriyatlarning ikkilamchi holatga tushirilishi kuzatildi.

Mazkur jarayonni institutsional nuqtai nazardan tahlil qilish Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati qanday mexanizmlar orqali amalga

oshirilganini ochib berish imkonini beradi. Ta'limni boshqarish organlarining tashkil etilishi, normativ-huquqiy hujjatlarning joriy etilishi, o'quv dasturlarining standartlashtirilishi va kadrlar siyosati imperiyaning uzoq muddatli strategik maqsadlariga xizmat qilgan muhim institutsional omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Shu boisdan, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatining mahalliy ta'lim tizimi shakllanishiga ko'rsatgan institutsional ta'sirini ilmiy asosda o'rganish nafaqat tarixiy jarayonlarni chuqur anglash, balki bugungi zamonaviy ta'lim tizimining shakllanish bosqichlarini tahlil qilish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzu ta'lim tarixida mustamlakachilik siyosatining uzoq muddatli oqibatlarini aniqlashga xizmat qiladi hamda ilmiy tadqiqotlar uchun dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoda olib borgan mustamlakachilik siyosati mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga chuqur va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatgan murakkab tarixiy jarayonlardan biridir. Ushbu jarayonda ta'lim sohasi imperiya manfaatlarini amalga oshirishda muhim institutsional mexanizm sifatida namoyon bo'lgan. Aynan ta'lim tizimi orqali mustamlakachilik boshqaruvining mafkuraviy asoslari mustahkamlangan, mahalliy jamiyat ongiga tizimli ta'sir ko'rsatilgan hamda imperiya ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yilgan. Shu bois Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining mahalliy ta'lim tizimi shakllanishiga ko'rsatgan institutsional ta'sirini o'rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbliigi, avvalo, ta'limning jamiyat hayotidagi strategik o'rni bilan belgilanadi. Ta'lim tizimi ijtimoiy ongni shakllantiruvchi, qadriyatlar va bilimlarni avloddan-avlodga uzatuvchi muhim institut bo'lib, mustamlakachilik sharoitida u siyosiy boshqaruvning samarali vositasiga aylantirilgan. Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan ta'lim siyosati mahalliy an'anaviy ta'lim shakllarini cheklash, ularni markazlashgan boshqaruv tizimiga bo'ysundirish va ruslashtirish siyosatini amalga oshirishga xizmat qilgan. Bu jarayonning mohiyatini institutsional tahlil asosida ochib berish tarixiy haqiqatni ilmiy jihatdan xolis baholash imkonini beradi.

Ikkinchidan, mazkur mavzu ta'lim tarixida mustamlakachilik merosining uzoq muddatli oqibatlarini aniqlash nuqtai nazaridan dolzarbdir. Rossiya imperiyasi davrida joriy etilgan ta'lim boshqaruvi, o'quv dasturlari va pedagogik yondashuvlarning ayrim unsurlari keyingi davrlarda ham muayyan shakllarda saqlanib qolgan. Shu bois bugungi zamonaviy ta'lim tizimining shakllanish jarayonini to'liq anglash uchun uning tarixiy ildizlarini, xususan,

mustamlakachilik davrida yuzaga kelgan institutsional o'zgarishlarni chuqur o'rganish zarur.

Uchinchidan, mavzuning dolzarbligi milliy o'zlikni anglash va tarixiy xotirani tiklash jarayonlari bilan ham uzviy bog'liqdir. Mustamlakachilik davrida ta'lim tizimi orqali mahalliy madaniyat, til va qadriyatlarning ikkilamchi holatga tushirilishi jamiyat rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ushbu jarayonni ilmiy asosda tahlil qilish milliy ta'lim tarixiga nisbatan tanqidiy va xolis yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, bugungi globallashuv sharoitida ta'lim siyosatining institutsional jihatlarini tarixiy tajriba asosida baholash alohida ahamiyat kasb etadi. Rossiya imperiyasining ta'lim orqali olib borgan mustamlakachilik siyosati zamonaviy ta'lim islohotlarida tashqi ta'sirlar va ichki ehtiyojlar o'rtasidagi muvozanat masalasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu esa ta'lim sohasida mustaqil va milliy manfaatlarga asoslangan siyosat yuritish uchun muhim ilmiy xulosalar chiqarishga zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatining mahalliy ta'lim tizimi shakllanishiga ko'rsatgan institutsional ta'sirini o'rganish tarix, pedagogika va ijtimoiy fanlar kesishmasida joylashgan dolzarb ilmiy muammo bo'lib, u nafaqat o'tmishni anglash, balki bugungi va kelajak ta'lim siyosatini asoslash nuqtai nazaridan ham katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya imperiyasi tomonidan Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosati hududni harbiy-siyosiy jihatdan bo'ysundirish bilan cheklanib qolmay, balki ijtimoiy institutlarni, xususan ta'lim tizimini tubdan qayta shakllantirishni ko'zda tutdi. Ta'lim imperiya uchun mahalliy aholini boshqarish, ijtimoiy nazoratni kuchaytirish va mustamlakachilik mafkurasini singdirishning muhim vositasi sifatida qaraldi.

Imperiya ma'muriyati ta'lim tizimini markazlashgan boshqaruv ostiga olib, uni imperiya manfaatlariga moslashtirishga intildi. Bu jarayonda ta'lim muassasalari faoliyati normativ-huquqiy hujjatlar orqali tartibga solindi, o'quv dasturlariga siyosiy-ideologik mazmun singdirildi hamda rus tili va madaniyatining ustuvorligi ta'minlandi. Natijada ta'lim tizimi mustamlakachilik boshqaruvining institutsional tayanchiga aylandi.

Mahalliy an'anaviy ta'lim tizimining cheklanishi. Rossiya imperiyasi istilosiga qadar mintaqada maktab va madrasalar asosidagi an'anaviy ta'lim tizimi faoliyat yuritgan bo'lib, u diniy-ilmiy bilimlar bilan bir qatorda axloqiy va ma'naviy tarbiyani ham ta'minlab kelgan. Mustamlakachilik davrida ushbu

ta'lim muassasalari davlat nazorati ostiga olinib, ularning mustaqil faoliyati sezilarli darajada cheklab qo'yildi.

Madrasalarda o'qitiladigan fanlar toraytirildi, o'quv jarayoni ustidan ma'muriy nazorat kuchaytirildi hamda ayrim hollarda ularning faoliyati ikkilamchi ahamiyatga ega deb baholandi. Bu holat mahalliy ta'lim tizimining ijtimoiy mavqeini pasaytirib, yangi tipdagi ta'lim muassasalari uchun institutsional maydon yaratdi.

Rus-tuzem maktablari va yangi ta'lim institutlari. Mustamlakachilik siyosatining eng muhim institutsional ko'rinishlaridan biri rus-tuzem maktablarining tashkil etilishi bo'ldi. Ushbu maktablar mahalliy bolalarni rus tilida savodxon qilish, imperiyaga sodiq kadrlar tayyorlash va mahalliy jamiyat ongiga imperiya qadriyatlarini singdirish vazifasini bajardi.

Rus-tuzem maktablarida o'quv dasturlari imperiya ta'lim standartlariga moslashtirilib, tarix, geografiya va til fanlari orqali Rossiya imperiyasining siyosiy ustunligi targ'ib qilindi. Mahalliy madaniyat va til esa ikkinchi darajali o'rin egalladi. Shu tariqa mazkur maktablar mahalliy ta'lim tizimida institutsional dualizmni yuzaga keltirdi: bir tomonda an'anaviy ta'lim, ikkinchi tomonda imperiya manfaatlariga xizmat qiluvchi yangi ta'lim modeli shakllandi.

Ta'limni boshqarishning institutsional mexanizmlari. Rossiya imperiyasi mahalliy ta'lim tizimini boshqarish uchun maxsus ma'muriy organlar va nazorat mexanizmlarini joriy etdi. Ta'lim muassasalari faoliyati general-gubernatorliklar va maxsus inspeksiylar orqali nazorat qilindi. O'qituvchilar tayinlash, darsliklarni tasdiqlash va o'quv jarayonini baholash markazlashgan tarzda amalga oshirildi.

Mazkur institutsional mexanizmlar ta'lim tizimini mahalliy ehtiyojlardan ko'ra imperiya siyosiy manfaatlariga moslashtirishga xizmat qildi. Natijada ta'lim mustaqil ijtimoiy institut sifatidagi funksiyasini qisman yo'qotib, mustamlakachilik boshqaruvining tarkibiy qismiga aylandi.

Institutsional ta'sirning uzoq muddatli oqibatlari. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida shakllangan ta'lim institutlari mintaqa ijtimoiy rivojiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatdi. Bir tomondan, dunyoviy fanlarning kirib kelishi va savodxonlikning oshishi ijobiy jarayon sifatida namoyon bo'ldi. Ikkinchi tomondan esa, ta'lim tizimining mafkuraviylashtirilishi va mahalliy qadriyatlarning cheklanishi milliy ta'lim rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mazkur institutsional ta'sir keyingi tarixiy davrlarda ham ma'lum darajada saqlanib qolib, ta'lim tizimining shakllanishida murakkab va ziddiyatli merosni yuzaga keltirdi. Shu sababli

ushbu jarayonni chuqur ilmiy tahlil qilish ta'lim tarixini xolis baholash va zamonaviy ta'lim siyosatini asoslash uchun muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan mustamlakachilik siyosati mahalliy ta'lim tizimining shakllanishi va rivojlanishiga chuqur, tizimli hamda uzoq muddatli institutsional ta'sir ko'rsatgan. Ta'lim sohasi imperiya boshqaruvining muhim ijtimoiy instituti sifatida qayta tashkil etilib, u orqali siyosiy nazoratni kuchaytirish, mahalliy jamiyat ongiga mafkuraviy ta'sir o'tkazish va mustamlakachilik manfaatlariga mos kadrlar tayyorlash asosiy maqsad qilib qo'yilgan.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, mustamlakachilik davrida ta'lim tizimining institutsional o'zgarishi ikki qarama-qarshi jarayonni yuzaga keltirgan. Bir tomondan, rus-tuzem maktablari va yangi tipdagi ta'lim muassasalari orqali dunyoviy bilimlar, zamonaviy fanlar va yangi pedagogik yondashuvlar mintaqaga kirib kelgan. Bu holat savodxonlikning oshishiga va ayrim ijtimoiy qatlamlarda yangi bilimlar shakllanishiga xizmat qilgan. Ikkinchi tomondan esa, an'anaviy maktab va madrasalarning cheklanishi, ta'lim mazmunining mafkuraviylashtirilishi hamda mahalliy til va madaniyatning ikkilamchi mavqega tushirilishi milliy ta'lim rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan ta'limni markazlashgan holda boshqarish tizimi, o'quv dasturlarini standartlashtirish va kadrlar siyosatini imperiya manfaatlariga bo'ysundirish mahalliy ta'lim tizimining mustaqil ijtimoiy institut sifatidagi funksiyalarini cheklagan. Natijada ta'lim jamiyat ehtiyojlariga xizmat qiluvchi institutdan ko'ra, mustamlakachilik boshqaruvining institutsional tayanchiga aylangan.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatadiki, mustamlakachilik davrida shakllangan ta'lim institutlarining ayrim unsurlari keyingi tarixiy bosqichlarda ham saqlanib qolgan va zamonaviy ta'lim tizimining shakllanish jarayoniga muayyan darajada ta'sir ko'rsatgan. Shu bois ushbu jarayonni ilmiy asosda o'rganish nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki bugungi ta'lim siyosatini xolis baholash va milliy manfaatlariga asoslangan ta'lim konsepsiyasini ishlab chiqish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatining mahalliy ta'lim tizimi shakllanishiga ko'rsatgan institutsional ta'siri murakkab va ziddiyatli tarixiy hodisa bo'lib, uni chuqur ilmiy tahlil qilish ta'lim tarixidagi uzilishlar va davomiylikni aniqlash, mustamlakachilik merosini baholash hamda zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

ILMIY TAVSIYALAR

1. **An'anaviy va mustamlakachilik davri ta'lim institutlarini qiyosiy o'rganish.**

Mustamlakachilikdan avvalgi maktab va madrasalar tizimi bilan rus-tuzem maktablari faoliyatini qiyosiy tahlil qilish, ularning ta'lim mazmuni, boshqaruv shakllari va ijtimoiy ta'sirini aniqlash milliy ta'lim tarixini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

2. **Arxiv manbalari va mahalliy tarixiy hujjatlardan keng foydalanish.** Tadqiqotlarda Rossiya imperiyasi davriga oid rasmiy arxiv hujjatlari, ma'muriy hisobotlar va mahalliy manbalarni jalb etish ta'lim siyosatining real institutsional mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

3. **Zamonaviy ta'lim siyosatida tarixiy tajribadan foydalanish.** Mustamlakachilik davrida ta'lim tizimi orqali amalga oshirilgan tashqi ta'sir mexanizmlarini chuqur tahlil qilish, bugungi kunda milliy ta'lim siyosatini ishlab chiqishda madaniy mustaqillik, til va qadriyatlarni himoya qilishga qaratilgan ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azizxo'jayev, A. Turkiston Rossiya mustamlakachiligi davrida. — Toshkent: Fan, 1996.
2. Boboxonov, M. O'zbekiston ta'lim tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 2008.
3. Doniyorov, A., Bo'riyev, O. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. — Toshkent: Sharq, 2007.
4. Jo'rayev, N. O'zbekiston tarixi (XIX asr oxiri – XX asr boshlarida). — Toshkent: Ma'naviyat, 2011.
5. Karimov, I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — Toshkent: Sharq, 1998.
6. Mavlonov, O. Turkistonda maorif va madaniyat masalalari. — Toshkent: Fan, 2005.
7. Niyozov, S. Mustamlakachilik siyosati va Turkiston jamiyati. — Toshkent: Akademnashr, 2010.
8. Qodirov, M. Turkistonda rus-tuzem maktablari tarixi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.

